

УДК: 94:7.034.7+72](477)"16/17"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.11>

Дар'я САМСОНЕНКО, студ. магістратури

ORCID ID: 0009-0007-2750-8495

e-mail: yerchenko1910@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОШИРЕННЯ БАРОКО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Вступ. Розглянуто суспільно-політичні та духовно-культурні чинники, що сприяли поширенню бароко на українських землях. Проаналізовано історичний контекст та культурні впливи, що сприяли формуванню стилю бароко в українському мистецтві та архітектурі. Висвітлено роль правлячих еліт, церковних інституцій та меценатів у підтримці та поширенні естетики бароко. Особливу увагу приділено взаємодії з іншими європейськими культурами та впливу релігійних реформ на розвиток мистецтва бароко на українських землях. Досліджено ключові події та поста-ті, які вплинули на формування барокової ідентичності в українському культурному просторі.

Методи. Систематичний огляд літератури, що стосується українського бароко, для збору та узагальнення наявних знань про цей період. Компаративний аналіз для порівняння українського бароко з іншими національними школами бароко та виокремлення спільних та унікальних особливостей.

Результати. Виявлено та окреслено, що українське бароко є важливим періодом в історії культури країни, яке поєднує в собі національні та загальноєвропейські впливи, релігійні й громадські аспекти, а також взаємодію різних культурних течій, відображаючи різноманітність та складність українського суспільства та його культурних традицій.

Висновки. Поширення бароко на українських землях було не монолітним явищем, а складним взаємовпливом соціально-політичних, релігійних і культурних факторів. Прийняття естетики бароко служило багатьом цілям, включаючи утвердження політичної влади, вираження релігійної побожності та культивування культурної самобутності. Українське бароко постало як динамічний синтез місцевих традицій і зовнішніх впливів, уособлюючи багатство та розмаїття історико-культурної спадщини краю.

Ключові слова: Козацьке бароко, Іван Мазепа, художній стиль, архітектура.

Вступ

Епоха бароко, яка характеризується своєю величчю, драматичним колоритом і вишуканою орнаментикою, залишила яскравий слід на українських землях. Проте поширення архітектури, мистецтва та культури бароко було не лише стилістичним явищем; вона була глибоко переплетена з тогочасним суспільно-політичним і духовно-культурним розвитком. Розуміння глибинних факторів, які сприяли поширенню бароко на українських територіях, потребує дослідження багатогранної динаміки, яка формувала культуру цю епоху.

Бароко являє собою важливий етап у розвитку всесвітньої культури XVI–XVII ст., що символізував перехід від епохи Відродження до нових форм світосприйняття, мислення та творчості. У західноєвропейській культурній історії бароко прийшло на зміну добі Відродження, у певному сенсі заперечуючи його духовні досягнення. Майстри бароко сприймали реальність як джерело для захоплення, так і великої туги. Це спричиняє характерні особливості барокового світосприйняття: неспокій, динаміку, відчуття сили, але й недолік завершеності, прагнення поєднати протилежності, навіть у своїй суперечливості. Українське барокове мистецтво відтворювало ці риси через бажання досягти неможливого та песимізм; епічну боротьбу і перемогу, а також примирення з ідеєю, що зло має перевагу над добром, а смерть – над життям; величання слави та туга, образа за тих, хто поглинутий марнославством і відчуттям марності світу.

У Західній Європі бароко було переважно дворянським стилем та здебільшого виражалось у світському мистецтві. У живописі акцент робився на мальовничості та контрастах світла і тіні, які допомагають формувати образ. Бароко порушує традиційні принципи розподілу простору та прямої лінійної перспективи, замість цього наголошуючи на глибині та відчутті безмежності. У релігійних темах виявлялася зацікавленість у дивах та мучеництві, де часто використовуються гіперболічні зображення та патетика. В архітектурі спостерігається прагнення до створення ансамблів та організації простору: міські площі, палаци, сходи, фонтани, паркові тераси,

басейни, міські та сільські резиденції, побудовані з урахуванням синтезу архітектури та скульптури, спрямовані на створення загального декоративного ефекту.

Розвиток бароко в Європі відбувався переважно в тих країнах, де переважали феодальні структури та де домінувала католицька церква. Серед країн православного слов'янського регіону мистецтво бароко досягало свого найбільшого розквіту саме в Україні. Українське бароко відрізняється від західноєвропейського та російського, оскільки не є виключно аристократичним стилем. Хоча в ньому можуть міститися елементи елітарності, це стосується переважно літератури, у всіх інших видах барокового мистецтва спостерігається прямий зв'язок з народною творчістю та свідомістю.

Естетичні особливості українського бароко включають у себе багатобарвність, контрастність, мальовничість, виразну декоративність, динамізм та велику кількість різноманітних іносказань, і, головне, надзвичайну вигадливість форми. Саме повнота та розмаїття барокового стилю знайшли своє відображення в культовій архітектурі, розвитку якої активно сприяв І. Мазепа. Сучасні державотворчі процеси потребують вибудови власної національної концепції, в якій культурні здобутки попередніх історичних епох, особливо козацтва, мають стати потужним фундаментом націєтворення.

Мета дослідження – з'ясувати суспільно-політичні та духовно-культурні передумови, які заклали основу поширення барокової естетики на українських землях. Заглиблення в історичний контекст, вивчення суспільних структур та аналіз релігійних і культурних парадигм дасть змогу висвітлити взаємопов'язані сили, які спонукали до появи та впровадження елементів бароко в українському мистецтві, архітектурі та суспільстві.

Методи

Систематичний огляд літератури, що стосується українського бароко, для збору та узагальнення наявних знань про цей період. Компаративний аналіз для порівняння українського бароко з іншими національними школами бароко та виокремлення спільних та унікальних особливостей.

© Самсоненко Дар'я, 2024

Результати

Епоха бароко (XVII–XVIII ст.) – один із найцікавіших періодів історії світової культури, який суттєво вплинув на розвиток України та всіх західноєвропейських країн. Цілісність образної системи видів мистецтва епохи бароко як виразних, конструктивних і взаємопов'язаних структур, як узагальнення засобів художньої виразності та композиційних прийомів, як єдність ідейно-художнього змісту витворів мистецтва, що адекватно відображають самосвідомість і світовідчуття самої епохи, дають підстави виокремити стиль бароко як такий, який поширився не лише на мистецтво, але й на всі форми діяльності людини, стиль життя та культури загалом.

Мистецький стиль бароко розвивався передусім у католицьких країнах Європи: в Італії, Іспанії, Португалії та їх колоніях, у Фландрії, Франції; потрапив у Польщу, Угорщину, балтійські країни, а в другій половині XVII ст. – до України та Росії, виразно був представлений у Австрії та Німеччині (Акимович, 2010, с. 18).

Попри всю культурно-історичну нерівномірність розвитку європейських країн (що є особливістю національних мистецьких шкіл), особливе значення приділяється загальним положенням, таким як світовідчуття та світорозуміння. Виявляючи національні особливості культури кожної країни, стиль бароко має риси, притаманні всьому європейському мистецтву та європейській культурі того часу.

До них належать: посилення релігійної тематики (особливо пов'язаної з мучеництвом); збільшення ролі держави, світськості; підвищена емоційність, театральність, надмірне перебільшення усього; мальовничість, декоративність, велике значення ірраціональних ефектів та елементів; переконлива контрастність та емоційність образів; динамізм та імпульсивність. "Світ Бароко – це світ, у якому немає спокою", – писав Іван Бунін. Філософські праці класиків бароко просякнені ідеями пошуку єдності у протиріччях життя, в боротьбі двох початків (Берлінський, 1990, с. 30–31).

Різні види мистецтва об'єднує тяжіння до цілісних систем, узагальнювальних та поєднувальних форм: у музиці – до створення циклічних форм (соната, концерт), до написання опер; у скульптурі – до підпорядкованості загальному декоративному оформленню; у живописі – до відмови від прямолінійної перспективи, підкреслення "нескінченності" простору; в архітектурі – до складності композиційних рішень, округлості ліній, наростання маси до центральної частини, до орнаментального декорування простору; у костюмі – до поступового відходу від чітких ліній, правильних форм та стриманої гармонійності доби Ренесансу; складних силуетних форм на основі контрасту об'ємів та пропорцій; до урочистості, до пишності, розкішності, помпезності, експресії, життєрадісності, яскравості; до вигадливої й різноманітної орнаменталізації костюма на основі рослинних та квіткових сюжетів (листя аканта, екзотичних квітів, часто у вигляді складних композицій, букетів, гірлянд, вишуканих фруктових плодів), морських раковин, перлин (Білецький, 2010, с. 45).

Культурно-мистецька спадщина епохи бароко величезна. Архітектура вирізняється тяжінням до ансамблю й художньої організації простору, складними планами, контрастами об'ємів, пишним пластичним і декоративним оздобленням (багатоколірна скульптура, барельєфи, горельєфи, ліплення, різьблення, позолота).

Поява стилю бароко в мистецтві європейських країн була історично закономірним процесом, зумовленим усім попереднім розвитком. Наприкінці XVI – на початку

XVII ст. Західна Європа перейшла до нової фази економічних і політичних відносин, що принесло їй нову культуру. Із соціально-політичного погляду цей період характеризується насамперед розвитком і боротьбою феодальних і капіталістичних відносин, зіткненням двох класових світоглядів. Відбулася централізація державної влади й утворення національних державних об'єднань на основі абсолютистських режимів. XVII ст. – знаковий період у світовій історії: усі європейські країни розвивалися в одному напрямку – від феодалізму до капіталізму. До того ж цей рух мав драматичні форми, а характер його розвитку був нерівномірним і поривчастим. Так, у Голландії вже склалися буржуазні відносини, в Англії відбулася буржуазна революція, у Франції тривав розквіт абсолютизму, в Італії – контрреформація (Слабошпицький, 2001, с. 118).

В Україні, незважаючи на васальну залежність від Москви, присутні були ознаки широкої внутрішньої автономії – Козацької української держави, що мала власні закони, військо, адміністративний та судовий устрій, Конституцію. Головою держави був Гетьман, обраний за вільним волевиявленням українського народу. "На розсуд Гетьмана при публічній згоді обирали Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного". У державному устрої України XVII ст. вже відчувався значний вплив ідей західноєвропейського парламентаризму та було закладено головні принципи республіканської форми устрою. Саме тому мистецький стиль бароко в Україні XVII–XVIII ст. називають Козацьким бароко, а етап його розквіту – Мазепинським бароко (на честь гетьмана Івана Мазепи) (Вечерський, 2011, с. 23).

З другої половини XVII ст. панівне положення в європейській моді займав французький двір короля Людовика XIV. Це період розквіту абсолютної монархії у Франції. Одним із її проявів стала мода дворянська й королівська, що продовжувала іспанську моду, й була пристосована до французьких смаків. Йдеться не лише про одяг, взуття, аксесуари, зачіски та парфуми, а власне про світські уподобання, розваги, манери, форму спілкування й соціальної поведінки, – про спосіб життя, який вимагав наслідування певних правил, норм і пріоритетів. Взірцем слугував сам французький монарх, який любив і розвивав науки, театр, балет, музичне мистецтво, захоплювався світськими розвагами, прикрасами та вишуканим одягом.

Водночас його гардероб постійно оновлювався не лише в кількісному сенсі, але й у художньо-декоративному та композиційному (Вечерський, 1994, с. 104).

Українській культурі початку XVII ст. був притаманний т. зв. синкретизм – поєднання середньовічної культурної спадщини з елементами ренесансної культури й культури, типової для Реформації. На території України ще не закінчився процес утвердження ренесансних впливів, а суспільний розвиток почав набувати істотних рис бароко. Перші його вияви можна датувати кінцем XVI – початком XVII ст., а із 30-х рр. XVII ст. бароко стає провідним напрямом українського мистецтва, культури й ментальності. Можна стверджувати, що в Україні існував синтез середньовічних і ренесансних чинників, на які вплинули барокові моделі Західної Європи та водночас затвердилася власна "модернізована" модель бароко на основі власних суспільних відносин, соціальної реальності та національної культури (Журавльов, 2012, с. 168).

Виникнення Запорізької Січі, специфічні політичні умови, у яких опинилася Україна в XVI–XVIII ст., зумо-

вили поширення локальних рис української культури цього періоду. Характерними особливостями вирізнявся одяг різних соціальних верств населення: козацтва, селянства, міщанства, духівництва та ін.

Як цілісна стильова система, художньо-образна модель українського бароко мала глибинний зв'язок із традиціями народного мистецтва, тенденцією до підвищеної декоративності та образності. Зміни, що відбувалися в декоративному мистецтві, вплинули на розвиток української народної творчості. У царині декоративного мистецтва українське бароко мало фольклорну основу, що зумовило послідовне й органічне формування художньої системи з чітким розподілом майстрів на тих, які створювали малюнок і тих, які виконували його у матеріалі. Саме в цей період почали вирізняти професійне декоративне мистецтво й народну творчість. Багатою орнаментикою, гербами, написами, барельєфами прикрашали речі світського культового призначення, акцентували урочистість і ошатність виробів, пишність їх оздоблення (Крупницький, 2021, с. 157–159).

Виникнення стилю бароко пов'язане із кризою гуманізму й посиленням феодално-церковної реакції, яка виступала проти світських тенденцій у мистецтві, проти наукових відкриттів. Архітектура втрачала зв'язок з реальними потребами суспільства і стала засобом задоволення естетичних потреб правлячої верхівки й набуває театралізованого характеру в культовій архітектурі.

У бароко центричне замінюється протяжним, коло – еліпсом, квадрат – прямокутником. Ордер, залишаючись основним засобом розчленування, цілком втрачає свою конструктивність. У композиції фасадів ордери згущуються досі, акцентуючи головний вхід.

Характерною рисою бароко є заміна простих і логічних композицій з чітким розчленуванням і пропорціями, складним плануванням, різними контрастами об'ємів та іншими масштабними ефектами.

У цьому стилі вільно трактуються архітектурні форми, химерні архітектурні елементи, багате оздоблення різнокольоровим ліпленням, різьбленням, скульптурою, а також позолотою та живописом, який прославляє міць, розкіш і блиск держави.

В Україні бароко характеризується використанням традицій народного мистецтва й широким застосуванням цегли, в будівництві.

Забудова мала садибний характер, що різко відрізняло її від європейських міст, де була регулярна система вулиць і суцільна забудова з притисненими одна до одної будівлями з тривіконними фасадами.

Принцип планування був радіально-порядковий, що мало мальовничий вигляд. Духовний розвиток України протягом другої половини XVII–XVIII ст., культурні зв'язки східнослов'янських народів та вплив європейського мистецтва привели до багатства і розмаїття архітектури України. Вона виросла на твердій основі столітньої вітчизняної культури й вбирає в себе найкращі досягнення європейського мистецтва, зокрема новий стиль бароко. Характерний для європейського бароко пафос боротьби й перемоги, пластична експресія та різноманітні мальовничі композиції найкраще відповідали зростанню національної свідомості українського народу, його торжеству в українській Визвольній війні 1648–1654 рр. та формуванню власної держави – Гетьманщини.

Розвиток українського барокового стилю можна відокремити на три основних етапи: ранній період (друга половина XVII – початок XVIII ст.), зрілий період (1720–1750 рр.) і завершальний період (друга половина XVIII ст.). Українське бароко поєднало багате євро-

пейське мистецтво з власними естетичними принципами. Воно успішно поєднало внутрішню напруженість, рух і контрастність з народними традиціями, зберігаючи при цьому логічну тектонічну структуру будівель (Білецький, 2010, с. 50).

Золотою добою українського мистецтва вважається XVII–XVIII ст. Це період, коли козацтву вдалося вибороти, хоч і на короткий термін, фактичну незалежність України в боротьбі із сусідами. Україна, перебуваючи в мистецькій спільноті із Західною Європою, впроваджує нові тенденції у мистецтво Європи. Нові умови життя та соціального устрою, особливо серед заможної козацької верстви, породжують інші потреби та вимоги до мистецтва. Для розкішного, блискучого життя бароко необхідні більш пишні, розкішні форми архітектури, що пронизані пафосом, надприродністю та спіритуалізмом. Замість колишньої краси зараз підкреслюється сила, рух замість спокою, боротьба замість гармонії. Ці нові потреби задовольняв новий мистецький напрям, який характеризувався посиленням ролі церкви і держави, поєднанням релігійних і світських мотивів, складною формою та різними контрастами, а також трагічним світосприйняттям.

Незважаючи на те, що українське бароко, як визначений стилістичний напрям у культурі, взяло початок із заходу та значною мірою було під впливом польської барокової культури, воно виявило власні національні особливості та базувалося на народних традиціях. Важливо відзначити характерний динамізм українського бароко, яке об'єднувало два чинники свого розвитку: з одного боку, повернення культурного життя до Києва, а з іншого – посилення визвольного руху на Півдні, в Подніпров'ї та Слобожанщині, що сприяло розширенню меж створення унікальної української барокової культури. Як і мова, історичне самосприйняття, зміцнення православної віри, бароко стало зовнішнім виразом єдності й "цілісності культури", що сприяло утвердженню національної ідентичності. Термін "бароко" включає не лише архітектуру, а й прикладне мистецтво, фольклорні мотиви з естетикою яскравих оптимістичних форм, літописання, театр, музику, живопис (Перегида, 2010, с. 65).

Барокова архітектура виникла на початку XVII ст. у Львові, де було споруджено костіол бернардинів у 1600 р. та костіол єзуїтів у період з 1613 по 1670 р. Самостійна творчість українських майстрів розпочалася в другій половині XVII ст. і досягла піку під час правління Івана Мазепи (Українська..., 2017, с. 97). Новий характер української архітектури формувалася під впливом старої традиції мурованого будівництва, яка була встановлена ще в княжу добу, а також дерев'яного народного будівництва. Перший тип споруд включав поєднання тринавісної церкви, що давно використовувалася для літургійних потреб східної обрядовості, із західним і базилічним стилями бароко, що мав схожість з візантійсько-українською базилікою. До цих споруд належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові (1679), собор Мгарського монастиря поблизу Лубни, будівництво якого розпочалося за гетьмана Івана Самойловича у 1682 р., а також дві будівлі, зведені за часів гетьмана Мазепи в Києві – Михайлівський собор (1690–1694) і Братська церква Академії (1695) (Павленко, 2005, с. 22). Хоча в цих спорудах виявляється вплив західноєвропейських стилів, окремі форми і деталі, зокрема декоративне оздоблення, мають оригінальні форми, навіяні народним сільським мистецтвом.

У кінці XVII ст., головним чином у Києві та його околицях, з'явилися нові будівлі, які відзначалися рисами

бароко, проте їхня живописність і декоративність відрізняли їх від західноєвропейського бароко. Це через те, що "українське бароко розвивалось під впливом норм архітектурної естетики, з одного боку, європейського бароко, з другого – народної. Однак воно також є важливим етапом у розвитку загальноєвропейської архітектури, утворюючи одну з національних шкіл у цьому великому стилі" (Акимович, 2010, с. 23). Ці нові форми української архітектури базувалися на стародавніх традиціях народної дерев'яної та давньоруської храмової архітектури, увібрали в себе весь багатовіковий досвід українських зодчих.

Стиль архітектурного бароко відзначається великою кількістю прикрас як зовні, так і всередині будівлі, складністю архітектурних структур та розробкою складних просторових композицій, яскраво вираженим декором. Просторові рішення барокових споруд відзначаються надзвичайною складністю, де переважають криволінійні форми. Стіни будівель мають закруглені контури, на яких розміщені карнизи, фронтони, пілястри, вікна з різноманітними обрамленнями, а ніші часто прикрашені скульптурами. Все це створює враження розкішності та багатства, яке підкріплюється скульптурою, розписами, мармуровими та бронзовими деталями. Декоративні концепції та можливості бароко відповідали духовності українського національного мистецтва, яке відзначається мальовничістю композицій і гармонією з природою. Декоративні елементи надають архітектурі українського бароко високу поетичність, втілюючи в їх форми духовні ідеї. Через це архітектурна пластика барокових споруд в Україні може бути порівняна не із "застарілою музикою", а скоріше з громадянськими або медитативними поезіями, що втілені у їх стіни (Павленко, 2005, с. 56).

Отже, українське козацьке бароко – це художній стиль, що виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій з європейським бароко і був поширений на території України протягом XVII–XVIII ст. Бароко відзначалося синтетичним характером, що охоплював різні сфери духовної культури, включаючи архітектуру, літературу, образотворче та прикладне мистецтво, музику та театр. Цей стиль був універсальним, і його особливості виявилися в різних аспектах духовного життя суспільства, демонструючи глибокий вплив на нього.

Культурна архітектура виявила найяскравіші риси стилю козацького бароко. За висновками дослідників, вона відрізнялася від західноєвропейської барокової архітектури за рахунок меншого розмаху орнаменту та спрощених, більш органічних форм, а також відсутності виразно вираженого головного фасаду. Це символізувало наче собор, відчинений у всі боки світу. Тим часом козацькі собори завжди вражали розкішшю. Архітектори поєднували європейські барокові традиції з власними методами будівництва дерев'яних храмів.

Значне поширення набув хрестоподібний план собору, який складався з п'яти з'єднаних восьмигранних секцій. Над кожною секцією підіймався купол, основа якого мала восьмикутну форму. Особливим винаходом стали "заломми", які вбудовувалися у вершину купола у вигляді кількох ярусів, кожен з яких виходив за межі попереднього. Ця конструкція виникла на основі досвіду будівництва дерев'яних храмів. Крім того, характерною особливістю для козацьких соборів була грушоподібна форма купола, який завершувався іншим, меншим куполом.

В епоху гетьмана Івана Мазепи архітектурне бароко досягло свого розквіту, навіть виник термін "мазепинське бароко". Це стало закономірним явищем, оскільки в той час козацька верхівка остаточно закріпила свою

владу в державі, здійснюючи захоплення земель і "порядковуючи" селянство, бідне козацтво та інші верстви, які були на чолі під час революції середини XVII ст. Отже дослідники вважають, що характерними рисами "мазепинського бароко" є акцентування на силі і законності держави, а також використання пілястр, колон і напівколон, що надавали храмам величавої суворості. Загалом Іван Мазепа звів 14 храмів та відновив понад 20 інших споруд, серед яких Софійський собор, Успенська церква Києво-Печерської Лаври, Золотоверхий Михайлівський собор, Видубицький монастир, Києво-Могилянська академія, церква Всіх святих, монастир "Китаївська пустинь", Богоявленська церква в Києві, Спаська церква Мгарського монастиря на Полтавщині (Логвин, 1991, с. 56).

З початку XVIII ст. елементи оборонної архітектури стали застарілими. На зміну їм прийшов європейський шик у будівництві резиденцій, представлений палатами родини Вишневецьких, Любомирських у Рівному, резиденцією Кошоцьких архієпископів у Оброшино (1730) та палатою Потоцьких у Христинополі. Також відбулася перебудова резиденції греко-католицьких митрополитів при Соборі Св. Юра у Львові (1760–1762). Українські землі охопив ранній класицизм, що проявився у новому палаці Потоцьких у Тульчині, який був поєднаний з парком. На Лівобережжі цей тип будівництва мав особливий характер, оскільки тут еліта, переважно козацька старшина, мала менші потреби. Резиденції навіть вищих верств суспільства виявлялися скромнішими, що підтверджується будинками Лизогуба у Седневі, Мазепи в Іванівці, Полуботка в Чернігові (Акимович, 2010, с. 23). Поширення європейських досягнень у резиденційній архітектурі в Києві та на Лівобережжі відбулося наприкінці XVIII ст. під впливом іноземних майстрів, зокрема Маріїнського палацу (архітектор Растреллі, 1755), Київського палацу (П. Неєлов, С. Ковнір, 1754–1758), резиденції К. Розумовського (1749–1751) та фельдмаршала П. Румянцева у Глухові (1768–1773), а також пізнього палацу П. Завадського у Ляличах на Чернігівщині (Логвин, 1997, с. 54).

Споруди цивільного призначення не були надто поширеними. Серед них можна виокремити невелику кількість споруд. На Правобережжі особливо виділяються ратуші в Могилеві-Подільському у особливу в Бучачі (з проектом архітектора Б. Меретина), який є одним з найвидатніших зразків української архітектури. Також до них належать полкові канцелярії в Козельці (з проектами А. Квасова і І. Григоровича-Барського, 1756) і Прилуках, резиденція Малоросійської колегії в Глухові (1782) та будинок Київської академії (1703).

Від XIX ст. і дотепер дискусійним залишається питання про суть, походження, оригінальність, стильову належність і точне термінологічне визначення того "національного архітектурного стилю", який переважав в архітектурі України другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. Одні дослідники (А. Макаров) вважали його українським відродженням, інші (В. Вечерський, П. Гончарук) (Журавльов, 2012, с. 156) – українським бароко, треті (В. Чепелик, Д. Чижевський) (Федорук, 1991, с. 156) – просто "національним" або українським національним стилем.

Якщо розглядати стиль не як сукупність зовнішніх рис, а як цілісність функціональних, типологічних, конструктивних і пластичних аспектів архітектури, стає очевидним, що в стильовому плані архітектура України зазначеної доби чітко розпадається на два стильових

явища – провінційне відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах і суттєво відмінну від бароко стилістику, що розвивалася в Наддніпрянщині, на Лівобережжі та Слобожанщині.

Суто барокові стильові феномени в цю добу спостерігаються в елітарній мурованій архітектурі Поділля, Волині й Галичини, пов'язаній з католицьким та уніатським культурним колом. Це українські витвори архітекторів-іноземців Я. Годного, Дж. Бріано, Дж. Джізелені, А. Колара, Я. Покори, П. Гіжицького, Б. Меретина, Я. де Вітте, Г. Гофмана та інших – католицькі й уніатські монастирі, колегіуми, костели, а також цивільні будівлі: Колегіум у Кременці (1735 р.), ансамбль Почаївського монастиря (1771–1791 рр.), Домініканський костел у Львові (1749–1764 рр.), ратуша в Бучачі (1751 р.), будинок Шимоновича (палац Любомирських) на площі Ринок у Львові (1763 р.) (Соболь, 2015, с. 78).

Загалом для такої архітектурної стилістики, особливо для сакральних будівель, характерні поєднання протилежностей, дисонансність, принципова розімкненість архітектурної форми, ілюзіонізм, де конструктивна логіка й тектоніка підпорядковані ідеологічно-клерикальним завданням. Таким чином, архітектура бароко в Правобережній та Західній Україні XVII–XVIII ст. була синхронним місцевим відгалуженням єдиного європейського стилю.

Розуміючи стиль не як суму зовнішніх прикмет, а як закон, принцип формування архітектурного твору, маємо визнати суттєву стилістичну відмінність будівель, зведених упродовж другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі, Наддніпрянщині та Слобожанщині, від тогочасних суто барокових споруд західного регіону. Відрізняються як розпланувально-просторові структури, так і композиційні побудови, способи формування простору, архітектурно-пластичні вирішення (Макаров, 1994, с. 56). Тут спостерігаємо тенденції до перенесення в монументальну муровану архітектуру композиційних структур з традиційної монументальної дерев'яної архітектури, а також відродження композиційних структур монументальної мурованої архітектури Київської Русі.

Це дає підстави провести певні паралелі з архітектурою Відродження чи Ренесансу в Європі. За класифікацією Г. Вельфліна існує протилежність між класичними (ренесанс) та некласичними (бароко, маньєризм) культурними феноменами, що проявляється передусім у формальних аспектах. Класичність виявляється в тенденції до цілісності, внутрішньої і зовнішньої завершеності, ясно виявленій мірі, порядку, чіткості структури. Для некласичного (барокового) світовідчуття та відповідних мистецьких творів характерні відсутність єдності, зближення полярних, різнопланових явищ, внутрішня суперечливість, принципова відкритість форми. Класичним (ренесансним) культурним явищем притаманне строге слідування канону, прагнення навіть новий зміст укласти в традиційну форму. Натомість некласична (барокова) тенденція – це не тільки пошук принципово нових форм, але й прагнення вмістити зсередини канонічні схеми і форми, що згодом перейшло у принципову відмову від канону.

Збережені донині пам'ятки архітектури другої половини XVII – першої третини XVIII ст. засвідчують принципову антибароковість тогочасної монументальної архітектури Наддніпрянщини, Лівобережжя і Слобожанщини. В образному ладові цієї архітектури домінують гуманістичні тенденції – співмірність з людиною, розра-

хунок на оптимальне візуальне сприйняття, ясність структури, чіткий геометризм архітектурних форм, відсутність барокового ілюзіонізму. Усе це дає нам змогу порушити питання не про барокові, а скоріше про ренесансні риси в архітектурі цієї доби, адже в цих архітектурних витворах ні про яке барокове перетікання мас і просторів не йдеться. У них декор не маскує, а, навпаки, підкреслює структуру архітектурної форми. Геометризм об'ємних побудов виявляє тенденцію до ідеальних центричних форм (таких форм набувають храми хрещатої структури й особливо тетраконхи середини XVIII ст.). Навіть трактування ордеру витримано в дусі ренесансу, тобто це трактування є образно-символічним (Історія українського..., 2011, с. 156).

Відродження, або ренесанс, є стадіальним явищем, етапом, через який проходить кожна велика національна культура на шляху від середньовіччя до Нового часу. Це супроводжується послабленням універсалістських тенденцій та аскетичних ідеалів, пробудженням національної свідомості, формуванням держав. І якщо в Італії все це проявилось у відкритті й відродженні спадщини античного Риму, то для України XVII ст. такою "своею античністю" стала Київська Русь. Саме з цим пов'язані "репарації" київських та чернігівських храмів домонгольської доби, а також відродження їхніх розпланувально-просторових структур у новому храмовому будівництві гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського (Історія України, 2010, с. 88).

Дискусія і висновки

Після ренесансу настала епоха, що отримала назву "бароко", яку довго сприймали як відхилення від канонізованих норм естетики попередньої періоду, і характеризувалася чимось химерним і негармонійним. Дух епохи бароко в Україні відтворювався через великі національні зміни, козацькі перемоги, повстання проти утисків, боротьбу за національну та релігійну свободу. Бароко охопило всі сфери духовної культури: архітектуру, літературу, образотворче та прикладне мистецтво, музику, театр. Це був універсальний стиль, особливості якого виявилися в різних аспектах духовного життя суспільства. Українське козацьке бароко формувалося під впливом європейського бароко, з одного боку, і національної естетики – з іншого. У той же час воно становить важливу ланку у розвитку загальноєвропейської культури, утворюючи одну з національних шкіл цього великого художнього стилю. Українське козацьке бароко – це художній стиль, що виник у результаті злиття місцевих архітектурних традицій і європейського бароко та поширився на українських землях у XVII–XVIII ст. Це був універсальний стиль, особливості якого виявилися в різних аспектах духовного життя суспільства. Естетичні особливості української культової архітектури бароко – це багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилення декоративності, динамізм, численні інтригуючі деталі та головне – надзвичайна вигадливість форми. Яскравими зразками козацького бароко в архітектурі стали кам'яні церкви. Перша така кам'яна споруда на Лівобережній Україні з'явилася в столиці найбільшого козацького полку в Ніжині у 1668 р. Вона з'явилася не в монастирі, а відповідно до козацьких традицій – на широкій площі серед міста. Через кілька років аналогічна споруда з'явилася в Густинському монастирі, символізуючи співробітництво козацтва і церкви в національно-визвольній боротьбі.

Естетичні уподобання українців найбільше резонували з гармонійністю, розкішню та іноді пишнотою форм, а також з різноманітністю мальовничих композицій. Українські архітектори були приваблені декоративними можливостями бароко та єдністю споруди з природним середовищем. Український козацький собор ідеально вписувався у контекст духовних пошуків європейського бароко. Національні особливості українського бароко проявлялися не лише у типах будівель, але й у вмілому використанні технік цегляної кладки та багатому декорі. З поширенням політики католицької експансії з'явилося багато католицьких монастирів у Галичині, на Волині, Поділлі та Правобережжі (наприклад, єзуїтський костюл Петра і Павла у Львові, костюл Кармелітів). Риси бароко також характерні для інших типів будівель, таких як палацові, замкові тощо (наприклад, приміщення королівського арсеналу у Львові).

Розвиток власної державності та гуманістичних тенденцій у архітектурі України був типологічно ближчою до явищ європейського ренесансу, ніж до синхронних барокових стилевих течій Європи. Це був сплав автохтонних тенденцій до відродження здобутків давніх епох у розпланувально-просторових побудовах з ордерними композиціями ренесансного характеру, бароковим західним декором та декоративними елементами московського "узороччя". Певне хронологічне запізнення (ретардація) цих стилевих явищ порівняно з типологічно схожими європейськими явищами можна пояснити бездержавністю України до середини XVII ст. та тривалими війнами. Таке ж запізнення ми спостерігаємо і в Центральній та Східній Європі як наслідок Тридцятилітньої війни – впродовж XVII ст. про повноцінне бароко можна говорити тільки стосовно Італії та Фландрії. У стилевому відношенні за 130 років архітектурно-пластичні засоби зазнали суттєвої еволюції, увібравши багато різномірних стилевих елементів. Аналіз архітектурної пластики збережених будівель виявив прямі впливи бароко, рококо (здебільшого в декорі) і раннього класицизму, інфільтрація якого стала помітною з 1770-х рр. Етапність розвитку архітектури доби відобразилася в етапах стилевого розвитку. На першому етапі відбувалося формування стилістики. Для нього були характерні певний архаїзм і чітка тектонічність архітектурної пластики. Другому етапові властивий був перехід від засадничої тектонічності до декоративності, розвиток у бік більшої мальовничості та вибагливості. На третьому етапі, починаючи з середини XVIII ст., практично знівелювалося явище хронологічної ретардації (запізнення) стилістики української мурованої архітектури стосовно центральноєвропейської, вона набула виразних стилістичних рис пізнього бароко, а на західних землях – рококо. Зокрема, на заході України яскравіше виявлені загальноєвропейські аспекти стилю, а на сході – автохтонні риси. Таким чином, стилістично архітектура України другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. визначається як ренесансно-бароковий синтез в умовах хронологічної ретардації і лише наприкінці зазначеної доби безроздільно панівною архітектурною стилістикою на всіх українських землях стало бароко.

Список використаних джерел

- Акимович, Є. (2008). *Гетьман Іван Мазепа та його час: нариси Української культури*. Кн. 5. Чорномор'я.
- Берлінський, М. (1990). *Короткий опис Києва*. Українські пропілеї.
- Білецький, П. (2010). Коли будувалася Преображенська церква в Сорочинцях. *Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці*, 7, 49–54.
- Вечерський, В. (2011). *Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження й охорона*. Дніпро.
- Вечерський, В. (1994). До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. *Архітектурна спадщина України*, 1, 102–113.
- Журавльов, Д. В. (2012). *Мазепа: людина, політик, легенда*. Будинок друку.
- Історія України в особах: Козаччина (2010). Україна.
- Історія українського мистецтва (2011). Т. 3 : Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття.
- Крупницький, Б. Д. (2021). *Гетьман Мазепа та його доба*. Україна.
- Логвин, Г. Н. (1991). Українське бароко в контексті європейського мистецтва. *Українське бароко та європейський контекст*, 20–31.
- Логвин, Г. (1997). Стилєві особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко. *Архітектурна спадщина України*. 4, 51–59.
- Макаров, А. (1994). *Світло українського бароко*. Дніпро.
- Павленко, С. (2005). Іван Мазепа як будівничий української культури. *Києво-Могилянська академія*.
- Перегида, Є. В. (2010). Історія української культури. КНУБА.
- Слабошпицький, М. Ф. (2001). *Українські меценати: нариси з історії української культури*. Ярослав Вал.
- Соболь, В. (2015). *Українське бароко. Тексти і контексти*. Видавництво Варшавського університету.
- Українська та зарубіжна культура (2017). Знання.
- Федорук, О. К. (1991). *Українське бароко та європейський контекст*. Наукова думка.

References

- Akymovych, Ye. (2008). *Hetman Ivan Mazepa and his time: essays on Ukrainian culture. Book 5. Black Sea* [in Ukrainian].
- Berlinskyi, M. (1990). *Brief description of Kyiv. Ukrainian Propylaea* [in Ukrainian].
- Biletskyi, P. (2010). When the Transfiguration Church was built in Sorochyntsi. *Ukrainska akademiia mystetstva: Doslidnytski ta naukovometodychni pratsi*, 7, 49–54 [in Ukrainian].
- History of Ukraine in person: Kozachchyna (2010). *Ukraine* [in Ukrainian].
- History of Ukrainian art (2011). Vol. 3. Art of the second half of the 17th–18th centuries [in Ukrainian].
- Fedoruk, O. K. (1991). *Ukrainian Baroque and the European context*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B. D. (2021). *Hetman Mazepa and his era*. *Ukraine* [in Ukrainian].
- Lohvyn, H. N. (1991). Ukrainian Baroque in the context of European art. *Ukrainian Baroque and the European context*, 20–31 [in Ukrainian].
- Lohvyn, H. (1997). Stylistic features of Ukrainian Baroque architecture and monumental and decorative art. *Architectural heritage of Ukraine*, 4, 51–59 [in Ukrainian].
- Makarov, A. (1994). *The light of the Ukrainian Baroque*. Dnipro [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. (2005). *Ivan Mazepa as a builder of Ukrainian culture*. *Kyievo-Mohylianska akademiia* [in Ukrainian].
- Perehuda, Ye. V. (2010). *History of Ukrainian culture*. KNUBA [in Ukrainian].
- Slaboshpytskyi, M. F. (2001). *Ukrainian patrons: essays on the history of Ukrainian culture*. Yaroslav Val [in Ukrainian].
- Sobol, V. (2015). *Ukrainian Baroque. Texts and contexts*. *Vydavnytstvo Varshavskoho universytetu* [in Ukrainian].
- Ukrainian and foreign culture (2017). *Znannia* [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2011). *Architectural and town-planning heritage of the Hetmanship era. Formation, research and protection*. Dnipro [in Ukrainian].
- Vecherskyi V. (1994). On the question of the national style in the architecture of Ukraine in the XVII–XVIII centuries. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy*, 1, 102–113 [in Ukrainian].
- Zhuravlov, D. V. (2012). *Hetman Mazepa and his era*. *Budynok druku* [in Ukrainian].

Отримано редакцію журналу / Received: 15.06.24

Прорецензовано / Revised: 10.08.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Daria SAMSONENKO, Master's Student
ORCID ID: 0009-0007-2750-8495
e-mail: yerchenko1910@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIO-POLITICAL AND SPIRITUAL-CULTURAL PREREQUISITES OF THE SPREAD OF BAROQUE IN UKRAINIAN LANDS

Background. *The Baroque era, which is characterized by its grandeur, dramatic color and exquisite ornamentation, left a bright mark on Ukrainian lands. However, the spread of Baroque architecture, art and culture was not only a stylistic phenomenon; it was deeply intertwined with the contemporary social-political and spiritual-cultural development. Understanding the deep factors that contributed to the spread of Baroque in Ukrainian territories requires the study of the multifaceted dynamics that shaped the culture of this era.*

Methods. *A systematic review of the literature related to the Ukrainian Baroque in order to collect and generalize the existing knowledge about this period. Comparative analysis, comparing Ukrainian baroque with other national baroque schools and highlighting common and unique features.*

Results. *It is revealed and outlined that the Ukrainian Baroque is an important period in the cultural history of the country, which combines national and pan-European influences, religious and social aspects, as well as the interaction of various cultural currents. Reflecting the diversity and complexity of Ukrainian society and its cultural traditions.*

Conclusions. *The spread of baroque in Ukrainian lands was not a monolithic phenomenon, but a complex interaction of socio-political, religious and cultural factors. The adoption of Baroque aesthetics served many purposes, including the assertion of political power, the expression of religious piety, and the cultivation of cultural identity. Ukrainian Baroque appeared as a dynamic synthesis of local traditions and external influences, personifying the richness and diversity of the region's historical and cultural heritage.*

Keywords: *Cossack Baroque, Ivan Mazepa, artistic style, architecture.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.